

Necip UYANIK

Dr. Öğr. Üyesi | Assis. Prof.

Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Mardin-TÜRKİYE
Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Mardin-TURKIYE

ORCID: 0000-0002-5886-1474

uyaniknecip@artuklu.edu.tr

Empirik ve Fenomenolojik Epistemolojinin Tabula Rasa ve Epokhe Üzerinden Karşılaştırılması

Öz

Bu makalede epistemolojide önem arz eden Empirizm ve Fenomenolojinin tabula rasa ve epokhe üzerinden bir karşılaştırılması yapılmıştır. Bu bağlamda sorunun derinlemesine ele alınması ve tartışılması için üç filozofun görüşlerine başvurulmuştur. Bu filozoflardan biri olan Husserl'in fenomenolojik bakış açısında epokhe, epistemoloji için öne çıkan bir kavramdır. Bunun yanında çok önceden Locke ve Hume, empirik bir yaklaşım içinde bilgi sorununu ele almışlar ve bilginin kesinliğini bu doğrultuda tartışmışlardır. Tabula rasa, Rasyonalistlerin doğuştan gelen fikirlerin olduğu tezine karşı Empiristlerin zihnin boş bir levha olduğu iddiasını taşır. Buna göre tabula rasa, iddia edildiği şekliyle doğru ve gerçek bilgiye ulaşmak için bir araçtır. Bununla birlikte tabula rasa sadece doğuştan gelen fikirleri reddeden bir bakış açısı olmayıp aynı zamanda gerçek bilgiye ulaşmayı engelleyen fikirleri de zihnimizden çıkarmayı hedefler. Bu yönüyle Locke ve Hume'un epistemolojik bakış açısıyla Husserl'in bakış açısındaki temel yakınlıkların olduğu ifade edilebilir. Ontolojik bir metafizik içine girip epistemolojiden uzaklaşma tehlikesine karşı dikkatli olmak gerektiğinden Locke, Hume ve Husserl bilginin kesinliği sorununa ve bu dünyaya ait olması konusuna yoğunlaşmışlardır. Epokhe, Husserl tarafından öne sürülmüş olup şeylere doğrudan ulaşmayı amaçlayan bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Buradaki temel sorun, varolanın bilgisine doğrudan ulaşmak veya varolanın bilgisine doğrudan ulaşmayı engelleyecek her türlü önkabullerden kurtulmaktır. Bu yönüyle hem tabula rasa hem epokhe, bilginin kesinliğinin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğini soruşturmak için gereklidir. Dolayısıyla çalışmamız, tabula rasa ve epokhe'nin benzerliklerini ve farklılıklarını Locke, Hume ve Husserl bağlamında incelemeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Epistemoloji, Tabula rasa, Epokhe, Locke, Hume, Husserl.

Comparison of Empirical and Phenomenological Epistemology through Tabula Rasa and Epoché

Abstract

In this article, a comparison of Empiricism and Phenomenology, which are important in epistemology, has been made through tabula rasa and epoché. In this context, the views of three philosophers were consulted to address and discuss the issue deeply. From the phenomenological perspective of Husserl, one of these philosophers, epoché is a prominent concept for epistemology. In addition, Locke and Hume had long ago addressed the problem of knowledge within an empirical approach and discussed the certainty of knowledge in this direction. Tabula rasa carries the claim of the Empiricists that the mind is a blank slate against the thesis of the Rationalists that there are innate ideas. Accordingly, tabula rasa is a tool for reaching true and real knowledge as claimed. However, tabula rasa is not only a perspective that rejects innate ideas but also aims to remove from our minds the ideas that prevent reaching true knowledge. In this respect, it can be stated that Locke and Hume's epistemological perspective and Husserl's perspective have fundamental similarities. Since it is necessary to be careful against the danger of entering into ontological metaphysics and moving away from epistemology, Locke, Hume, and Husserl focused on the concern of the certainty of knowledge and its belonging to this world. Epoché was put forward by Husserl and appears as a method that aims to reach things directly. The fundamental difficulty here is to reach the knowledge of what exists directly or to get rid of all kinds of preconceptions that will prevent direct access to the knowledge of what exists. In this respect, both tabula rasa and epoché are necessary to investigate how the certainty of knowledge should be realized. Therefore, our study aims to examine the similarities and differences between tabula rasa and epoché in the context of Locke, Hume, and Husserl.

Keywords: Epistemology Tabula rasa, Epoché, Locke, Hume, Husserl.

Giriş

Epistemoloji, felsefenin başat sorunu olan bilgiyi ele almasından ötürü, son derece önemli bir disiplindir. Çünkü bilgi sorunu ontoloji, teoloji, mitoloji ve diğer disiplinlerin çözemediği veya çözmekten kaçındığı bir sorundur. Üstelik bu disiplinler, bir bilgiden yola çıkarak hareket eder. Epistemoloji ise doğrudan bu bilginin nasıl oluştuğunu ve sözü edilen disiplinlerin bilgi sistemlerini ve kaynaklarını sorgulamaya girişir. Ancak bu sorgulamanın karmaşık bir süreçten geçtiğini ve diğer disiplinlerden tümüyle bağımsız olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin ontoloji ve epistemolojinin birbirleriyle olan ilişkisi çok keskin değildir. Ontoloji bir şey üzerine konuşur ve dolayısıyla epistemolojiyi devreye alır. Burada her ne kadar epistemolojik bir perspektiften kaçınılmak istense de bu mümkün olmamaktadır. Benzer durum diğer felsefi disiplinler için de geçerlidir. O hâlde epistemoloji, ayrı veya bağımsız gibi duran disiplinlerin mutlak şekilde uğradığı veya bulaşmak zorunda kaldığı ana bir disiplindir.

...*vardır* diyebileceğimiz bir dünya ve nesneler söz konusudur; gündelik ya da bilimsel bilgi, ancak bundan sonra olanaklıdır. O halde bilmek, var olan olarak deneyimlenen bir dünya üzerinde, var olan olarak deneyimlenen nesneleri bilmektir. Başka bir deyişle, her türlü bilgi, dünyanın ve bilgiye konu olan nesnelerin varlığını baştan varsayar ve bilginin nesnelliği, bu var olan dünya ve nesnelere tam da oldukları gibi ulaşılmasına karşılık gelir. Tüm bunlar, bilginin ve bilinebilir olanın olanak koşullarını ortaya koyabilmek için, önce deneyimin ve varlığın olanak koşullarını ortaya koymak gerektiğini söyler. Bilgi kuramı ve varlık kuramı bu nedenle sıkı sıkıya birbirine bağlıdır; varlığa ilişkin tartışmalar, bilgiye ilişkin olanlardan hareketle, ama yine de onları önceleyecek şekilde yürütülür (Hacımuratoğlu, 2024, s. 17).

Epistemoloji, bu nedenle çok eskiden beri sürekli olarak yeni yöntemler ve buna bağlı olarak dünyayı analiz edebilmek için yeni paradigmlar üretmek zorundadır. Bu, başta ontoloji olmak üzere, felsefenin diğer disiplinlerinin ihtiyacı olan kesin bilginin ortaya çıkarılması için gereklidir. Bu bağlamda “harici dünyanın aklımız veya zihnimiz tarafından nasıl bilinebildiği sorunu felsefenin en eski ve en zor sorunlarından biridir” (Çelebi, 2019, s. 84). Bunun bir başka nedeni sorunun bizatihi insan ile ilişkili olmasıdır. Çünkü insanın sofistike yapısının çözümlenebilmesi içinden kolayca çıkabileceğimiz bir durum değildir. İnsanın bilme yetisi ve bilişsel süreçlerinin nesnel bir yasa içinde izah edilmesi oldukça zordur (Çelebi, 2019, s. 84). Bunun için epistemoloji sadece günümüzde değil, çok eskilere dayanan bilgi edinme süreçlerini inceler ve bu anlamda diğer disiplinlere veri sağlamış olur.

Bu uzun süreçte öne çıkan iki epistemolojik bakış açısı olmuştur. İlki Rasyonalizm olup bilgi edinmede aklı veya zihni öncelik olarak görür. İkincisi ise Empirizm’dir ve burada bilginin temel kaynağı tecrübe (deneyim) önem kazanır. Her iki bakış açısı, epistemolojide kalıcı ve değişmez ilkeler ortaya çıkarmak için uğraşmıştır. Rasyonalizmin yöntemi matematik veya saf idelerdir. Elbette bu etkide en büyük pay René Descartes’e (1596-1650) aittir. Descartes’in rasyonel çıkarımlarına karşı mücadele eden John Locke (1632-1704) ve David Hume (1711-1776) empirizmin temel tezlerini anlatmak için bazı yöntemlere başvurmuştur. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Descartes’a yönelik sert eleştiriler yöneltilmiş olsa da örneğin Locke, Descartes’ın bakış açısından etkilenmiştir (Altuner, 2012, s. 111-112). Locke’ın Descartes’tan etkilendiği yön ise açık ve seçik idelerdeki berraklığın bilgi edinme sürecindeki rolüdür. Öyleyse Descartes, ratio’ya dayalı açık-seçik idelerle bilginin kesin olabileceğini varsayarken Locke, bunu tabula rasa veya beyaz kâğıt teorisi olarak yeniden kurgular.

Rasyonalizmin aklî ve tümel ilkelerine karşı bir alternatif olarak konumlanan empirik epistemoloji, yöntem olarak tikelleri kendi sistemi için baz almıştır. Bu epistemolojik sistem için tikelin doğasını irdelemesinden ötürü “çözümleme” demek doğru olacaktır (Çelebi, 2017, s. 143). Bu yönüyle her ikisi de epistemolojide yeni bir paradigma oluşturmaya çalışmış olup bu paradigmanın sistematik temsilcileri olarak kabul edilir. Söz edilen paradigmanın düşünme

sistematikliğinde duyum ve idenin özdeşliği öne çıkarılır (Çelebi, 2018, s. 123). Bu yönüyle Empirizm belki de epistemolojik bir disiplinden daha fazlasıdır. Bu bağlamda Empirizm sadece felsefe çevrelerinde değil aksine -açık bir felsefe olarak- geniş kitleler tarafından kolayca benimsenmiş ve hatta devrimci bir hava içinde değer görmüştür. Locke, gelenek ve otoriteyi körü körüne izlemeyi bırakmayı ve olgulara yönelip düşünerek karar vermeyi arzu ettiğinde, bu durum, toplumsal ve politik etkileri olan bir eyleme dönüşür. Onun bu duruşu Fransa ve Amerika'da ihtilâlcı bir etki bırakmıştır (Bryan, 2008, s. 117).

Empirizm'de bilginin dış dünyanın verisi olduğu iddiası söz konusudur ve bu işleyişten çıkan her ne ise deneyim sonucunda ortaya çıkacağı savunulur. Ancak gerek rasyonalist düşüncede gerek empirist düşüncede bu sorunun ortaya serilmesi konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Örneğin her ikisi de empirist bir çerçevede hareket etmelerine rağmen Hume'un tümüyle Locke'ın görüşlerini savunduğunu ifade etmek doğru değildir. Hume açısından Locke kimi konularda başarısız olmuştur. O, bunu *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* adlı eserinde dile getirmiştir. Ancak bu farklılıklara rağmen Hume'un epistemolojideki yaklaşımı, en nihayetinde empirik bir dayanakten gelir. Bu dayanak ise dış dünyayla somut olarak ilişkilidir. Nesnedeki somut görünüş doğrudan bir veri sunar. Bu hem görülebilir hem test edilebilir bir bilginin kaynağıdır.

Rasyonalizm süreç içinde çözülerek veya farklılaşarak gerek kendi argümanların gerek karşıt iddiaların güvenilirliğinden emin olmayı da içeren bir disipline dönüşmüştür. Bu dönüşümde değişen dünyanın etkisi de vardır. Bilhassa modern zamanların önemli bir evresi olan 19. yüzyıldaki değişimler ve dönüşümler aklın egemenliğini sarsmıştır. Her ne kadar Hegel'in felsefi sistemindeki yoğun akılcı kuşatma bir süreliğine etki bırakmaya devam etmiş olsa da 20. yüzyıla gelindiğinde bu etkinin ciddi şekilde tartışılması gerektiği anlaşılmıştır. Bu tartışmada öne çıkan ise epistemolojik açıdan Hegel'in sistemindeki bazı eksikliklerin olduğu yönünde bir eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tartışmayı başlatan disiplinlerin içinde Husserl'in Fenomenoloji Felsefesi, Rasyonalizmin sıkı argümanlarını yeniden gözden geçirmek için harekete geçmiştir. Böylelikle Fenomenoloji bir ölçüde empirizme yaklaşmış ve bu süreçte yeni bir epistemolojik öneri sunmuştur. Bu öneri her ne kadar özcü bir bakış açısıyla kurulmuş olsa da içinde farklı bakış açılarını da barındırır. Bu açıdan Fenomenoloji, doğrudan fenomene yönelmiştir:

Fenomenolojiye göre fenomen kendi kendini gösterendir; onun arkasında ona kaynaklık eden ve kendisi görünmeyen bir şey yoktur. Şey bana tam da olduğu gibi görünür. Bu da demektir ki görünüş ve gerçekliği iki farklı dünya sayan bir görüşü savunmaz fenomenoloji. Eğer öyle olsaydı bize görüldüğü haliyle dünyayı incelerken ortaya koyduğumuz a priori yapılar sadece öznenin yapılarından ibaret olurdu ve biz fenomenoloji yaparken sadece bir öznellik araştırması yapıyor olurduk. Oysa fenomenoloji bundan fazlası olduğunu iddia eder; salt görünürdeki şeylerle değil, gerçekliğin ta kendisiyle de ilgili olduğunu söyler. Kısacası fenomenoloji kendisini bir ontoloji olarak sunar (Hacımuratoğlu, 2024, s. 7-8).

Fenomenoloji, bilginin kesinliği üzerine tıpkı Empirizm gibi ancak kendi özel yöntemiyle dış dünyayı temel alarak hareket eder. Öyleyse her ne kadar mutlak olarak aralarında farklılıklar olsa da Empirizm ve Fenomenoloji bilginin kesinliği üzerine çalışır. Bunun için sözü edilen kesinliği sağlamada çok iş gören iki kavram olan tabula rasa ve epokhe'dir ve bu doğrultuda bir analiz yapmak gerekmektedir.

Tabula rasa, bir yöntem midir yoksa zihnin içeriği ile ilgili bir durum mudur? Bilginin kaynağının ne olduğu sorunu bağlamında epokhe ile nasıl bir karşılaştırma yapılabilir? Bilindiği üzere Latince bir kavram olan tabula rasa ifadesi boş levha (zihin) anlamına gelir ve felsefe tarihinde empirik düşüncenin sembolü hâline gelen bir deyiştir. Ancak tabula rasa sadece boş

levha anlamına gelmez. Burada daha önceden öğrenilmiş ne kadar şey var ise geride bırakılması talep edilmektedir. Daha önceden öğrenilmiş ifadesinin boş levha kavramı için sorun teşkil edebileceğini düşünmek gerekir. Çünkü burada daha önceden öğrenilmiş bir şeyin olamayacağı söz konusudur. Bu doğru bir yaklaşım olmakla birlikte önceki öğrenmelerin yanlış olduğunu düşünen ve bundan sonraki süreçte zihnini tümüyle yeni bir öğrenme şekline göre düzenleyen birinin yaklaşımını da düşünmek gerekir. Kişi geçmişte öğrendiklerini ve öğrendiklerinden yola çıkarak oluşturduğu bilgi dünyasını yeniden düzenleyebilir. Böylelikle kişi zihin ve bilgi dünyasında bilinçli olarak bir tabula rasa işlemi gerçekleştirebilir. Bu kısmen Husserl'in başarılı bir şekilde ifade ettiği epokhe yöntemiyle izah edilebilir bir durumdur. Kökeni Yunancadan gelen bir sözcük olarak epokhe'de (ἐποχή), önceden öğrenilen boş inançları, dogmatik düşünceleri ayıklama ve askıya alma öngörülmektedir. Bu yönüyle, aslında hem tabula rasa hem epokhe doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmada önemli bir görevi görmektedir. Bir görüşe göre tıpkı fotosentezde ağaç yapraklarının güneşten gelen ışığı alması ve daha sonra sentezlemesi olayında olduğu gibi Locke'ın geliştirdiği kavram olan tabula rasa ve Husserlci epokhe de dışardan bilinçli olarak bir ışık alır ve daha sonra fotosentetik olarak anlamlı bir gerçek yapı ortaya çıkarır (Roy, 2010, p. 21). Öyleyse hem tabula rasa hem epokhe dış dünyanın epistemolojik açıdan işlenmesi için faaliyet gösterir. Zihnin doğuştan beyaz bir sayfa gibi olduğu ve üzerine hiçbir deneyimin yaşanmadığı vurgusunun yanında tabula rasa'nın tasarımların ve fikirlerin kaynağına inme görevi de vardır. Buna benzer bir şekilde epokhe de önyargılardan arındırılmış bir bakış açısı edinebilmek ve bilgi edinme sürecini doğru bir şekilde tamamlama amacını taşır.

Locke ve Hume'un nesnelerin doğrudan kendilerine yönelmemiz gerektiğine yönelik önerileri, Husserl'in epistemolojik yönelimiyle benzerlik gösterir. Fakat Husserl'in entelektüel atmosferde yeniden bir değerler hiyerarşisinin kurulmasında ve buna bağlı olarak bir yöntemin ortaya çıkarılmasında farklı bir amaç güttüğünü belirtmek gerekir. Bu amaç onun empirik bir epistemeolojiyi tümüyle kabul etmemesine neden olmuştur. Husserl, bunun yanında, yeni birçok bilimin temelini metafizik olduğu kanısını da taşımış (Adorno, 2010, s. 108) ve bunu yeni bir bakış açısıyla gündeme getirmiştir. Husserl açısından bilimlerin her şeyi kapsayan birliği olarak felsefe fikri, böylesine mutlak bir rasyonel temelin birliği içinde radikal bir yeniden inşa ihtiyacının metafizikteki rasyonel çıkarımlarına dayanmaktadır (Husserl'denakt. Gür, 2021, s. 365). Bununla birlikte "fenomenoloji için görünmek ve olmak arasında bir örtüşme vardır. Fenomenologlar dünyanın ve dünyevi şeylerin göründükleri gibi görünmelerinin ve dolayısıyla oldukları gibi olmalarının olanak koşullarını araştırmaktadır" (Hacımuratoğlu, 2024, s. 8).

Amaç, Yöntem ve Sınırlılıklar

Makalenin amacı, tabula rasa ve epokhe'nin bilgi edinme sürecindeki rolü ve bu rolde üstlendikleri görevi tartışmaktır. Her iki kavram gerçek bilginin ortaya çıkmasını sağlamaya aracılık eder. Ancak söz konusu aracılığın aynı zamanda felsefi bir bakış açısına da karşılık gelir. Öyleyse epistemolojide bilgi edinme süreci felsefi bir sisteme dönüşebilir ve bu da yerleşik bir görüş olarak disipline edilebilir. Bu araştırmanın desteklenmesi için ikisi empirist felsefe biri de fenomenolojik yöntemi savunan üç filozofun görüşüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu üç filozofun görüşleriyle sınırlandırılmış olan metnimiz, ilkin tabula rasa'yı Hume ve Locke bağlamında ele alacaktır. İkinci aşamada ise Husserl'in epokhe yaklaşımı analiz edilecektir. Sonuç kısmında ise analiz ve karşılaştırma yapılarak çalışma tamamlanacaktır.

1. John Locke'un Tabula Rasa Teorisi

Empirist ilkeler çerçevesinde felsefe yapan birine göre bilgimizin deneyimin (*experience*) sınırları ötesine geçebilme olanağı mümkün değildir. Tasarlanabilecek ve bilinebilecek her şeyin deneyim ve deneyim öğelerinin bir sonucu olarak inşa edildiğine yönelik sağlam bir inanca sahip olan Empirizmin temel savları Locke tarafından ortaya konulmuştur. Ancak bu savların geçmişte de ele alındığı belirtilebilir. Bu doğrultuda Aristoteles'in *De Anima* eserinde tabula rasa'dan söz

edilmiştir. Buna göre Aristoteles'te zihnin düşündüğü şey, henüz üzerinde hiçbir yazı olmayan bir tablet gibidir (Aristotle, 1931, 430a, s. 662). Böylece zihin tamamlanmayı veya üzerine bir şey yazılmayı bekleyen bir yetidir. Tamamlanmışlık ise bir bütünlüğü veya bir tamlığı içerir. Öyleyse Aristoteles deneyim ve bilfiil olana karşılık gelebilecek şekilde entelékheia'yı kullanarak tabula rasa'ya kapı aralar. Aristoteles, entelékheia (ἐντελέχεια) kavramından söz ederken bu kavramı bilfiil olarak deneyime veya tamamlanmışlığa karşılık gelecek şekilde kullanır. Tamamlanmışlık deneyim sonucu oluşan bir durumdur (Öğüt, 2019, s. 68). Jones'a göre Aristoteles, entelékheia'yı doğal bir nesnede durağan maddeyi şekillendirmek üzere bilinçsizce işleyen form olarak açıklar (Jones, 2006, s. 329). Öyleyse bilinçten yoksun bir form yoluyla doğal bir nesnenin bilgisine ulaşabilmek mümkündür. Bilinçten yoksunluktaki kasıt, üzerinde herhangi sabit bir fikir olmaksızın nesneye yönelen yetidir. Aristoteles'in "bilinçten yoksun işleyen form" ifadesi tabula rasa'ya denk düşen bir anlama sahiptir.

Locke, doğuştan gelen fikirler hakkındaki Kartezyen öğretinin yanılabilir olduğunu ve kanıtlanamayacağını düşünür. Bu bağlamda Locke, Kartezyen ilkenin sadece boş bir iddia olduğunu ve şimdiye kadar hiç kimsenin bunu kanıtlamadığını güçlü bir şekilde kabullenir ve insanın doğduğunda *praeter rasas tabulas*– yani boş tabletlerden daha fazlası olduğuna dair ikna edici argümanlar bulamaz (Gaela, 2006, p. 43). Latince bir kavram olan tabula rasa, aslında, mumun yüzeyindeki yazılar çıkarıldıktan sonra bir tabletin durumunu ifade eden bir karşılığı vardır. Bununla birlikte, daha yakından incelendiğinde "boş bırakılmış bir levha" anlamı da söz konusudur. Klasik bir filolog olan Nietzsche, tabula rasa'yı "yeni bir şeye yer açmak" anlamında kullanır (Duschinsky, 2012, p. 510). O hâlde tabula rasa'da zihnin yeni öğrenmelerle oluştuğu görüşü söz konusudur. Yeni bir şey hakkında fikir sahibi olmamız için zihnin deneyim dünyasının içine girmesi gerekir. Deneyimlenmemiş herhangi bir şey düşünülenemez. Her ne var ise deneyimlenmiş olduğu için vardır. Böylelikle Lockeçu empirist felsefe, deneyimle tanışmaması durumunda zihnin tümüyle boş olacağını iddia eder ve bunu neredeyse dünyayı kurma sorunuyla eşdeğer bir sorun olarak görür. Eğer zihin sadece kendi içinde tutulursa bir şeye yönelmeyecek ve şeyler hakkında bir bilgiye ulaşması mümkün olmayacaktır. Zira "...dünyadaki nesneler hakkındaki düşüncelerimizi veya yorumlarımızı biliyoruz çünkü zihin ile mevcut dünya arasında bir algı perdesi vardır ve bu perdeleme, onun ötesindeki herhangi bir şeyin ilk elden bilgisini önlemektedir" (Çelebi, 2019, s. 74).

Locke'in empirizme katkısının yanında Berkeley ve Hume gibi empirist filozoflar da insan bilgisinin tümünün tecrübeler (izlenim, algı, deneyim, gözlem) dayandığını savunmuşlar ve doğuştan fikirlere şiddetle karşı çıkmışlardır (West, 1998, s. 33). Ancak empirist felsefenin önemli teorisyeni Locke olarak görülür ki o, bilginin doğuştan kazanılmadığını kararlı bir şekilde savunur. Tüm bilgilerimizin deney/imden kaynaklandığını savunan Locke, öncelikli olarak doğuştan ideler fikrini yıkarak iddiasını sağlamlaştırmak istemiştir (Locke, 1996, s. 16). Locke'ın düşüncesinde zihin, ideler arasındaki ilişkileri bazı durumlarda aktif ve aracısız bir şekilde kurar. Bazı durumlarda ise zihin bazı aracı idelere ihtiyaç duyar. Bu husus bilginin kesinlik derecelerinin farklı olması ile sonuçlanır" (Kırlı, 2013, s. 102). Bunun için Locke, ilkin matematik ve bir takım soyut kabullenmelerin sırf genel bir düşünceyi yansıttığı için doğuştan geldiğinin anıldığını, ancak bunun böyle olmadığını ifade etmiştir (Locke, 1996, s. 17). Genel ve soyut bir fikrin doğuştan geldiğini savunmanın gereksiz olduğunu belirten Locke, soyut ve genel düşüncelerin asıl kaynağının duyu ve deneyim olduğunu savunur ve bir bilgiyi nasıl edindiğimizin gösterilmesi onun doğuştan olmadığını kanıtlamaya yeteceğini ve dolayısıyla bunu kanıtlamak için çalışacağını belirtir (Locke, 1996, s. 63). Başta çocukların ve zihin yeteneğinden yoksun olanların doğuştan bir şey getirmediğini ve hatta genel kanılar hakkında en ufak bir fikirlerinin olmadığını açıklayan Locke'a göre zihne doğuştan herhangi bir bilgi verilmemiştir (Locke, 1996, s. 64). Örneğin çocukların bazı şeyleri bilmesine rağmen hâlâ soyut işlemler hakkında bir bilgiye sahip olamayışları doğuştan gelen bir bilginin olmadığını kanıtlar (Locke, 1996, s. 73). Locke, tabula rasa yerine çocuğun zihninden

whitepaper (beyaz kâğıt) olarak söz etmiş ve çocuğun zihninin işleminin deneyime bağımlı olduğunu ileri sürmüştür (Duschinsky, 2012, p. 510). Locke, ayrıca, tabula rasa'nın gerçek ahlaki ilkelerin temsillerini oluşturmak için de gerekli olduğunu savunur (Duschinsky, 2012, p. 515). Bu tespitten yola çıkarak tabula rasa'nın empirik bilginin ve buna bağlı bir yaşamın oluşması için önemli olduğunu belirtmek gerekir. Hegel açısından Locke'un önerdiği deneysel yöntem, bilimlerin de kabul ettiği bir yöntem iken söz konusu yöntemin eleştirilmesi gereken bir yönü vardır. Buna göre Locke, Hegel'in belirttiği üzere metafiziksel bir empirizm ortaya koymuştur. Çünkü Locke, deneyime dayalı bilgiyle genel belirlenimlerin çözümlenmesini amaçlamıştır (Anlı, 2008, s.13). Bu eleştiriye rağmen Locke'ın tabula rasa veya beyaz kâğıt düşüncesi sonraki yıllarda da önemini korumuştur. Plotkin'den aktarılan bir düşünceye göre boş levha veya tabula rasa, özellikle, iki yüzyıl sonra bilimsel psikolojinin kurulmasının ardından, bilimin en kalıcı ve tartışmalı aksiyomlarından biri olduğu kanıtlanmıştır (Duschinsky, 2012, p. 517).

2. David Hume'un Skeptik Yaklaşımı

Hume, geleneksel bilgi araştırmalarını sağlam bir zemin üzerine inşa edilmediğini düşünür. Bundan ötürü Hume, insan zihninin bilgi edinme sürecinde sonsuza kadar gidemeyeceğini ve bundan ötürü bellek veya duyulara dayanılması gerektiğini (Hume, 1976, s. 39) öne sürmüş ve aslında her ne kadar zihnimizin duyulardan bağımsız olarak bunu yaptığı iddia edilse de bunun pek de mümkün olmadığını savunmuştur. Bu yönüyle Hume, "...skeptik bir yaklaşımla, dış nesnenin varlığıyla ilgili kanıtlamaların akıl yoluyla gerekçelendirilemeyeceğini..." (Öztanrıkulu, 2017, s. 141-142) savunur. Dolayısıyla o, zihnin duyulardan bağımsız hiçbir şey düşünemeyeceğini iddia ederek düşüncenin izlenimlerin birer kopyası olduğunu ileri sürmüştür (Hume, 1986, s. 24-25). Böylece bilgi edinme süreci bir algı olup tasarım ve izlenim sahalarıyla ortaya çıkar. Hume, doğuştan getirilen bir bilginin olmadığını tersine tüm bilgi ve bilgi sürecinin dış dünyada gerçekleştiğini ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. O, dış dünyadaki bir nesnenin bilgisine nasıl ulaşılacağı üzerine bir sorgulama yapmış ve özne-nesne ilişkisinde ne türden araçlara yer verilebileceğini araştırmıştır. Onun açısından "...düşünmenin bütün malzemesi dış ya da iç duygumuzdan gelmez: bunların sadece karışımı ya da bileşimi zihin ve istemeye aittir. Ya da felsefi dille söyleyecek olursam, bütün idealarımız ya da zayıf algılarımız, izlenimlerimizin ya da canlı algılarımızın kopyalarıdır" (Hume, 1976, s. 14).

İnsan zihninin tüm algılarını izlenim ve tasarım olarak adlandıran Hume, bu ikisinin arasındaki farkı bilincimize bıraktıkları etkilerin güçlülüğü ve canlılığı sebebiyle olduğunu açıklar. Zihnimize büyük bir güç ve şiddetle giren algılar izlenim iken tasarım ise zihnimizde oluşan izlenimlerin düşünme ve akıl yürütmedeki soluk (solgun) imgeleridir. İnsanda özel bazı durumlar haricinde izlenim ve tasarım arasındaki fark belirgin, açık ve anlaşılır bir şeydir. Hume, bunu da duyum ve düşünme arasındaki keskin ayırmadan söz ederek ifade etmeye çalışmıştır (Hume, 2009, s. 17). Böylelikle izlenim ve tasarım olmak üzere iki tür algıdan bahsedilebilir: Bunlardan ilki *yalın* olanı parçalara ayrılmayan algılar iken karmaşık olanı ise tersine parçalara ayrılabilen algılardan oluşur. Belirli bir renge, kokuya ve tada sahip bir meyvenin algısı yalın bir algıdır. Ancak aynı meyvenin farklı nitelikleri olduğundan da söz edilebilir. İşte bu algının karmaşık olanıdır (Hume, 2009, s. 17).

Hume'a göre gözlerimi kapatıp odamı düşündüğümde oluşturduğum tasarımlar hissettiğim izlenimlerin birebir temsilidir ve birinde olup da diğerinde olmayan bir şey yoktur. Bu ilkin dikkatimizi çeken bir ayrıntıdır ve izlenimlerle tasarımların her zaman birbirinin karşılığı olarak ortaya çıkmasını sağlar. Ancak bu ilk dikkatimizi çeken durumu tersine çevirebilecek veya değiştirebilecek tüm tasarım ve izlenimlerin benzerdir yargısını sınırlandırmak için yalın ve karmaşık algıların ayırımından faydalanmak gerektiği ortadadır. Böylece Hume, karmaşık algıların çoğu zaman tasarımların kopyası olmadığını vurgular. Daha önce görmediğimiz bir şeyi hayalimizde canlandırabileceğimizi savunan Hume, örneğin, kaldırımaların altından yapıldığını

düşünebiliriz ama bir şehrin tüm ayrıntılarını tasarımlama imkânına sahip olamayız. Öyleyse karmaşık tasarımlar ve izlenimlerin birebir suretinin olduğunu söylemek doğru olamaz. Öte yandan her yalın tasarımın kendisine benzeyen bir yalın izlenimi ve her yalın izleminin de kendisini karşılayan yalın bir tasarımı olduğu ifade edilebilir. Karanlıktaki kırmızı tasarımı ile karanlıkta olmayan kırmızı tasarımının doğaları değişmez iken bize aktarılan şiddetleri değiştirmektedir (Hume, 2009, s. 18). Dolayısıyla tüm yalın tasarımlarımız ilk ortaya çıkışlarında karşılıkları olan ve birebir temsil ettikleri yalın izlenimlerden meydana gelirler gibi genel bir yargıya ulaşabileceğimizi ifade eden Hume, bu önermenin her türlü ispatının açık ve belirleyici olduğunu belirtir. O, tasarım ve izlenimlerin arasındaki bağın şans eseri olmadığını vurgular ve bu bağın oluşumunda yaptığı gözlem ve inceleme sonucunda ilk ortaya çıkış sırasının izlenimlerin tasarımların öncülü olduğunu açıklar. Bir çocuğun kırmızı, turuncu, ekşi, tatlı gibi tasarımları edinebilmesi için sözü edilen nesnelerin izlenimlerinin öncelikle ona gelmesi gerekir. Tersî mümkün değildir (Hume, 2009, s. 18). İzlenimler, dış nesnelerin duyulara çarpmasıyla oluşmasından ötürü eğer duyulur da bir eksiklik olursa hem izlenim hem tasarımın kaybolur. Bu durumda insan zihninde ikisinden de bir iz kalmaz. Duyuların işlevsiz kalmasının yanı sıra hiç kullanılmadığı vaziyetlerde de durum aynıdır. Tadına bakmadan bir meyvenin tasarımını oluşturmak mümkün değildir (Hume, 2009, s. 18). Hume, başka bir yerde savını destekler ve şöyle der: “Şiirin bütün renkleri, ne kadar pırıl pırıl olurlarsa olsunlar, doğal nesneleri, tasvirleri gerçek bir manzara yerine geçecek şekilde çizemezler. En canlı düşünce, en sönük duyumdan daha aşağı kalır yine de” (Hume, 1976, s. 13). Bu durumda Hume, epistemolojik olarak dış dünyadaki nesnelerin bilgisinin düşüncenin içeriksiz kalmış bilgisinden daha değerli olduğunu savunur. Her ne kadar içeriksiz düşünce gibi bir tanımlama Hume’un epistemolojisiyle uyumlu olmasa da bunu belirtmemizin asıl amacı, düşüncenin içinin dışsal dünyanın oluşturduğu izlenimlerle doldurulmasıdır. Hume’un öne sürdüğü iddia, idelerin izlenimlerin her daim soluk bir kopyası olduğu şeklindedir. Başka bir deyişle Hume’a göre matematik ve geometrinin ilkeleri dışında a priori bir ide/bilgi yoktur ve düşüncenin içeriği dış dünyadan gelir. Hume, bu yönüyle varlık hakkında bir yargıda bulunmayı kabul eder. Ancak skeptik sorgulamaların aşırılığından “doğa”ya tutunarak çıkmayı başarmış olan Hume’un skeptik tavrı akıl yürütmeye ve inanca karşı değildir (Öztanrıkulu, 2018, s. 1297).

Locke, insan zihninin doğuştan birtakım bilgilerle geldiğini kabul etmez iken benzer şekilde Hume da Locke gibi insan zihninin birtakım ön kabullerle doldurulmuş olmasını bilgi için uygun görmez ve insanın gerçek bilgiye ulaşması için zihninin a priori kabullerden kurtarılması gerektiğini düşünür (Hume, 1976, s. 24). “Hume, Locke’un başlangıçta zihnin boş bir levha (tabula rasa) olduğu, zihnin doğuştan getirdiği fikirler olmadığı, bilginin deneyimlerimizin sonucunda kazanıldığına ilişkin görüşlerini kabul etmektedir” (Stroud’tan akt. Kırılı, 2013, s. 102). *Soruşturma*’da şöyle açıklamaya çalışır: “Kör bir kimse renklere, sağır olan da seslere ilişkin hiçbir fikre ulaşamaz. Yetersiz olan duyusunu ona yeniden kazandıran duyularına bu yeni yolu açmakla, aynı zamanda idealara da bir yol açmış olursunuz...” (Hume, 1976, s. 15). Hume, idelerin doğuştan getirdiği bir bilginin olmadığını açıkça savunur. Ancak dışarıdan ve duyular yoluyla, (yani görerek, duyarak, dokunarak vs.) bilginin ortaya çıkabileceğini iddia eder. Aksi hâlde düşünmenin duyu olmaksızın “boş” olacağını öne sürer.

...öyle bir kimse düşünelim ki, otuz yıl görme duyusunu kullanmış olsun ve hiç görmediği, söz gelişi, belirli bir mavi tonunun dışında, her türlü rengi mükemmel derecede tanısin. O tanımadığı tonun dışında mavi rengin bütün farklı tonları, koyudan açığa doğru önünde dizildiğinde, açıktır ki, o kimse, tanımadığı tonun olması gereken yerde bir boşluk algılayacaktır... (Hume, 1976, s. 16).

Hume “boşluk” kavramıyla Locke’ın “boş levha” kavramına benzer bir yaklaşım içindedir. Ancak Hume, temel konularda görüşlerine katılsa da yaptığı çözümlemelerde Locke’un tutarsızlıklarını ve eksikliklerini dile getirmiştir. Hume bu konuda izlenimi olmayan basit bir idenin olmasının, eş deyişle idesine sahip olmadığımız bir izlenimin olmasının mümkün

olmadığını iddia etmektedir. Bu yönüyle o, ide-izlenim ilişkisinin derece farklılığı dışında özdeş olduğunu ifade eder (Çelebi, 2018, s. 123-124). O, iddiasını *Soruşturma* adlı eserinde şöyle dile getirir: “İzlenimler, daha az canlı algılar olan ve yukarıdaki duyum ya da hareketler üzerin de düşündüğümüz zaman farkına vardığımız idealardan ayrılırlar” (Hume, 1976, s. 14). Çünkü tüm idealar, kendiliklerinden silik ve belirsizdir ve başka benzer idealarla karıştırılabilir (Hume, 1976, s. 16). Öyleyse Hume, Locke’ın ılımlı olarak yaklaştığı ide kavramına daha temkinli yaklaşmış ve bu konuda skeptik bir tavır takınmıştır. O, bunu *Soruşturma*’nın dipnot kısmında da ele alır ve Locke’ın bu konudaki yaklaşımını gereksiz ve gevşek bulur (Hume, 1976, s. 17).

Locke’ın *İnsan Anlığı Üzerine Bir İnceleme* eserinde öne sürdüğü tabula rasa kavramının temel iddiası zihnin deneyim yoluyla bilgiye ulaşacağı yönündedir. Locke, öne sürdüğü fikirleriyle empirik bir epistemoloji peşinde olmuştur. Sahip olduğumuz tüm zihinsel yetiler dış dünya yoluyla gelişir. Locke’ın epistemolojisini daha da geliştiren Hume, bilginin tümüyle duyusal bir deneyim yoluyla ortaya çıktığını savunur. O, bu konuda skeptik bir tavır içine girer ve metafiziksel bir epistemolojiye kapıları kapatır. Hume, bilginin oluşması için dış dünyanın izlenimlerine gereksinim duyulduğunu savunur. Ancak Hume aşırı bir skeptik tavır içinde olmayıp kendi ifadesiyle akademik bir skeptik (Hume, 1976, s. 35) olarak araştırmalarını yapmıştır. Dolayısıyla Hume’u akademik ve ılımlı skeptiklerden biri olarak değerlendirmek mümkündür (Öztanrıkulu, 2018, s. 1294).

Locke gibi Hume’un da Aristoteles’in izinden giderek empirik bir epistemoloji oluşturmaya çalıştığını belirtmek mümkündür. Öyleyse her iki filozofun görüşlerinde duyusal ve empirik veriler, temel iddia olarak yerleşmiş ve en nihayetinde felsefi bir zemine ulaşmıştır. Bu zemin üzerinden hareket ederek tabula rasa, aynı zamanda, bilimsel faaliyetlerin de öngördüğü kavram hâline gelmiştir. Bu yönüyle tabula rasa, deneyimin üzerine kolaylıkla yerleşebileceği bir zemin olup doğrudan rasyonalist bakış açısını karşısına alır ve bu karşı oluştan beslenir. Buna göre bilginin kaynağı deneyime dayanır ve bunun aksi hâli kabul edilemez. West’in yorumuyla empiristlerle rasyonalistleri karşı karşıya getiren temel tartışmanın teknik terimleri vardır. Bu teknik terimlerden biri a posterioridir –ki Hume tarafından doğrudan kullanılmamış olsa da– yalnızca uygun tecrübelerle sahip olmayla erişilebilen bir şeye karşılık gelmesinden ötürü önemli bir kavramdır. Bir diğer teknik terim ise tabula rasa’dır ve bilginin doğuştan düşüncelere dayanmadığını iddia eder (West, 1998, s. 33).

3. Edmund Husserl’de Epokhe Yöntemi

Husserl, uzun bir süre boyunca felsefenin kesin bir bilgi kurmaya doğru evrildiğini belirtir. Fakat felsefe bunu başaramazken bağımsızlığını kazanan doğa bilimleri ve matematik kesin bir bilgi sunmuştur. O zaman felsefenin bu bilimlere yönelik tavrının ne olduğunu soran Husserl, bunun henüz tartışma aşamasından öteye geçemediğini iddia eder (Husserl, 1995, s. 33). Husserl, felsefe ve bilim çevrelerine hâkim olan nesnelci bakış açısına karşı yeni bir yorum getirme gayreti içine girmiştir. Bu doğrultuda Husserlci fenomenolojinin amacı nedir?

...fenomenolojinin kendisini realizm karşısında değil, her türlü nesnelcilik karşısında konumlandığını görmek gerekir. Dünyanın gerçekliğini, aşkınlığını ve nesnellliğini reddetmek ya da öznelliğe indirgemek değil, onun hesabını verme peşindedir. Kendine özgü yöntemiyle gerçekleştirmek istediği şey, salt bir özne felsefesi değil; tüm olgusallığı, toplumsallığı, kültürü ve tarihiyle birlikte içinde yaşadığımız bu dünyanın, deneyimlendiği haliyle ortaya çıkışının olanak koşullarını araştıran transandantal bir felsefedir (Hacımuratoğlu, 2024, s. 9).

Bu çerçevede fenomenolojide tüm olanaklı bilginin ve bu bilginin kaynağının üstünlüğü veya tek gerçek olduğu savunulmaz. Ancak şu bir gerçek ki Husserl öz ve öz-bilinç kavramlarına dikkat çekerek idealizmi yeniden felsefenin gündemine taşımayı ve yeni ilkeler belirlemeyi teklif etmiştir. Bunun arkasında ise bilincimizin öznel verilerinin tüm bilgilerimizin nihai kaynağı

olduğunu savunan eski idealist bir ilke vardır (Adorno, 2010, s. 117). Çünkü Husserl, pozitif bilimler tarafından çepeçevre kuşatılan yüzyılın insanının ne yazık ki yaşamsal sorunları bile pozitif bilimler ışığında çözme çabasını bir tür bunalım olarak değerlendirir. Olgu merkezli bilimlerin sadece olgu kafalı insanları yetiştirdiğini ifade eden Husserl, bu tür bilimlerin insan ve insan dışı çevrenin birbiriyle ilişkisini, bağıntısını yeterince işlemediğini iddia etmiştir (Husserl, 2009, s. 67-68). Bu çerçevede Husserl, felsefi kariyeri boyunca doğa bilimlerinin yayılmacı zihniyeti ile savaşımıştır (West, 1998, s. 123). Böylelikle Husserlci fenomenoloji, esasen felsefenin gerçeklikten kopuşunu kabul etmeyerek nesneler dünyasına yönelir. Bunu yaparken de metafiziğin olanaklı gücünden yararlanmayı veya ona dayanmayı bir sorun olarak görmez:

Nasıl ki felsefe, bilimler gerçekten var iken bilimsel bilgiyi olanağı bakımından temellendirme görevini üstleniyorsa, aynı şekilde, bilimlerin varlıklarını baştan verili kabul ettiği bu dünyaya ve kendi çalışma alanlarındaki nesnelere, *vardır ve tam da oldukları gibidir* denmesinin olanak koşullarını ortaya koyma ve bu yolla onların farklı varlık anlamlarını açığa çıkarma görevini de üstlenecektir. Böylece metafizik ya da ontoloji olarak felsefe, tüm diğer bilimlerden önce gelip onları temellendirecektir (Hacımuratoğlu, 2024, s. 17).

Bu yüzden fenomenoloji, öznenin dış dünya ile kurduğu ilişkiler çerçevesinde algılanması gereken bir bakış açıdır ve bu yönüyle pozitivizm ve empirizmden ayrılır (Sacıhan, 2022, s. 525). Bu çerçevede Husserl'in felsefedeki gerçek amacının ne olduğu şöyle özetlenmiştir:

Husserl'in karşı çıktığı yanlışlık kesin bir bilim olarak felsefenin doğalcılık üzerine kurulmasıdır. Pozitivizm felsefeye kesin bir bilim olma sıfatını kazandırmaz; ve ne fiziksel doğa bilimi ne de esasında fizyolojiye dayanan psikoloji felsefenin temeli olabilir. 'Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe'de deneysel psikolojinin bilinci doğallaştırma eğilimine şiddetle karşı çıkan Husserl, her türlü bilginin temelini, bilincin ana yapısının araştırılması olan, dolayısıyla gerçekten evrensel ve a priori bir disiplin olan saf veya transzendental fenomenoloji biliminin, psikolojinin ve diğer bilimlerin asıl edetik temelini oluşturduğunu öne sürer (Gödelek, 2006, s. 18).

Yaşama dünyasına ilişkin bilimlerin özel bir kavrayıştan yoksun olduğunu savunan Husserl, bu sorunu çözebilme imkânını araştırır. İşte felsefenin görevi, bilimle yaşama dünyası arasındaki uçurumu kapatacak böylesi kesin bir kavrayışı hazırlamaktır.

Husserl, yaşama dünyasının özüne ilişkin felsefi bir analiz yaparken fenomenolojik yöntemin bu problemi başarabileceğini iddia etmiştir. Yaşama dünyasının kendisinde çok zengin ve anlamlı unsurları barındırdığını ifade eden Husserl, bilimin ruhu anlamada yetersiz olduğunu vurgulamıştır (Cevizci, 2010, s. 227). Bu bağlamda görünenlerin tam da göründükleri gibi olmalarının olanak koşulları üzerine konuştuğu için transandantal bir felsefe olan fenomenoloji (Hacımuratoğlu, 2024, s. 8) özün devre dışı bırakılmasına itiraz etmiştir. West'in Dews'e dayandırdığı görüşe göre Husserl hem bilimlerin 'nesnelci' gücünü, öznenin kurucu rolüne ilişkin bilinçliliğin kültürel bakımdan felaket getirici ihmaline yol açmaktan alıkoymaya çalışır hem de deneysel bilimlerin kendilerini apodeiktik temeller üzerine oturtacak yeni ve kesin bir felsefe oluşturma çabasına girer (West, 1998, s. 125).

Husserl, uzunca bir süre boyunca bekletilen ve ilkin Descartes tarafından ortaya konulmaya çalışılan düşünme ilkelerini ve yöntemini yeniden kurgulamanın peşinde olmuştur. Descartes; düşünmenin kendisini değil, yöntemiyle daha çok ilgilenmiş ve onun asıl amacı, düşünmenin epistemolojik açıdan sağlamlaştırılmasıdır. Benzer şekilde Husserl de bu yoldan ilerler. Bu konuda yapılmış bir analize bakmak gerekir:

Hem Descartes hem de Husserl bilimsel bilgiye ilişkin herhangi bir iddianın yapılabilmesini olanaklı kılan ilkeleri şüphecilerin saldırılarına karşı yeniden düzenlemeyi hedeflemişlerdir. Her iki düşünür için de bu iş, bir bilimsel teori içerisinde zihnin nasıl ele

alınması gerektiğine ilişkin yanlış yöntemlere karşı yeni bir yöntem geliştirmekten ibarettir (Gödelek, 2006, s. 19).

Ancak Husserl, Descartes'ın kullandığı skeptik yöntemden farklı bir yöntem kullanır. Husserl açısından Descartes'ın kritik şüphesi sonuna kadar devam ettirilmemiştir. Bu nedenle Husserl, Descartes'i işaret ederek şöyle der: "O, bütün keşiflerin en büyüğünün eşliğinde durmakla birlikte –belli bir anlamda bunu başarmıştı da- keşfinin asıl anlamını kavrayamamış ve dolayısıyla hakiki transendental felsefeye geçememiştir" (Husserl'den akt, Sacıhan, 2022, s. 527). Bu eleştirinin temelini kuran ise Husserl'in epistemolojisinde yerleşik bir yöntem olan epokhe'dir. Zira bu yöntem, Descartes'ın tam da keşfedemediği şeydir. Merleau-Ponty'den aktarılan bir görüş, transandantal fenomenolojinin başlangıçta Kartezyen ve Kantçı bir çizgide olmasına rağmen Husserl'in sonraları Kartezyen olmayan bir yol keşfederek fenomenolojiye ulaştığı iddiasını taşır (Hacımuratoğlu, 2024, s. 3).

Husserl, fenomenolojik indirgeme yoluyla Descartes'ın metodik şüphesinin mümkün olduğunca genişletilmesi gerektiğini öne sürer. Onun açısından Descartes, şüphesinin son sınırına varamamıştır (Sacıhan, 2022, s. 527). Bu nedenle felsefeyi fenomenoloji olarak gören Husserl için fenomenolojik analiz ve epokhe yöntemi felsefeye 20. yüzyılda hak ettiği değeri geri verecektir. Nitekim fenomenolojiyi gören, aydınlatan, anlamı belirleyen ve anlam ayrımı yapan bir felsefe tavrı olarak yol aldığını ifade eden Husserl için felsefenin yaşam içindeki önemi ve değeri fenomenal olarak açıkça belirlenmiştir (Husserl, 2003, s. 76).

Husserl'in Descartes'tan farklı bir yol izlediğini anlayabilmek adına onun epistemolojide özel bir önem verdiği epokhe kavramını nasıl açıkladığına bakmak gerekir:

Bilgi eleştirisinin gerçekleştirmek zorunda olduğu epokhenin anlamı, bilgi eleştirisinin her bilgiyi, bu arada kendisine ilişkin bilgiyi de sorgulamaya yalnızca başlamakla kalmamasında, bu eleştiriyi sürdürmesinde ve hiçbir verilmişliği, yani kendisinin saptadığı verilmişlikleri de geçerli kabul etmemesinde aranmalıdır" (Husserl, 2003, s. 55-56).

Husserl'in felsefenin değerini yeniden belirleme çabası, birçok felsefi akımın tek yanlılığına yönelik bir eleştiri olmaktan öte bir tür genel akıl eleştirisidir. Felsefe bir sorunu veya nesneyi (şeyleri) ele alırken aslında saf bilinç (saf sezi denilebilir) ile yaklaşır. Ama bu durum Husserl'i sezgici bir felsefe akımı içinde düşündüğünü göstermez. O, dış dünyanın sahiciliği ve bilginin elde edilmesi sürecindeki tartışmada sezgicilerden kesinkes ayrılır. "Husserl'e göre zihni ilişkiler ve edimler yoluyla inşa edilen nesneler, dış dünyada bizden bağımsız olarak varolamazlar. Dış dünya yalnızca bilincin içeriklerine indirgenirken, bilince içkin olmayan her şey görmezlikten gelinmekte ve paranteze alınmaktadır. Fenomenolojide bilinç, gerçek görünen gerçektir" (Sacıhan, 2022, s. 531). Husserl, dışımızdaki dünyanın gerçekliğini sonuna kadar felsefesinde işlerken maddeci bir bakış açısından da kurtulmayı başarmak istemiştir. O, maddenin sadece salt bir madde olarak görülmemesi gerektiğini öne sürerek, aynı zamanda, maddenin özüne işaret etmemizi ister. Böylelikle metafizik bir kavram olmaksızın maddenin anlaşılmasının imkân dâhilinde olmadığı ortaya çıkarılma amacı söz konusu olur. Bunun yanında Husserl, empirist ve pozitivist felsefeye karşı da temel bazı itirazlar yönelterek dış-dünyanın salt şekilde analiz edilmesini eleştirmiştir. Husserl'e göre fenomenoloji, özel felsefi bir düşünmedir ve özel bir felsefi yönteme işaret eder (Husserl, 2009, s. 19). Bu yöntemin temel savları ve epistemolojideki başarılarından söz etmek gerekir.

Husserl'in felsefi sistemi olan fenomenolojide bilmek veya bilgi iki akt (edim) arasında kurulan bir uygunluğu ifade eder. Bilgiyi oluşturan iki akt olan sezgisel akt ve anlama aktından önce gelen sezgisel olanıdır ve ikisi de bir bütünlük arz eder. Bilgiye asıl ulaşan sezgisel akt iken anlama aktı sadece objeyi gösterir. Fenomenolojik bir bütünlük içinde çalışan bilgi aktları bir şeyi bilinir kılmak için o şeyin algılanması gerektiğini ortaya koyar. Böylelikle Husserl algılanmaya kendi sisteminde tıpkı Kant'ın yaptığı gibi önemli bir değer yükler (Husserl, 1995, s. 31). Husserl

açısından “bilgiyi bize doğrudan veren her görüş, bilgi açısından bir doğruluk kaynağıdır ve kendisini bize ‘sezgi’ sayesinde doğrudan (deyim yerindeyse kendi gerçekliğinde) sunan her şey, yalnızca o şeyin sınırları içinde olduğu şey olarak kabul edilebilir...” (Husserl’den akt. Sacıhan, 2022, s. 527). Böylelikle bilgi terimi yerine gerçekleştirme terimini kullanan Husserl’e göre gerçekleştirme terimi sadece iki akt arasında iken bilgi terimi ise bir akt ve onun objesi ile ilgilidir. Dolayısıyla o, fenomenolojide sadece aktların olduğunu ifade eder ve gerçekleştirme algılama ile anlamın birleştiği yerde ortaya çıktığını belirtir (Husserl, 1995, s. 29-30). Husserl, yeni bir bakış açısıyla epistemolojik bir öneride bulunur. Bu öneri, tıpkı Locke ve Hume’un epistemolojide başlattığı empirik verilerin bilgiyi kesinleştireceğine olan güvene benzerdir.

Husserl, epokhe yöntemiyle hem rasyonalist hem de empirist epistemolojinin dikte ettiği öngörüler, kabulleri, inançları ve iddiaları askıya alınmasıyla hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur. O, bunu şu şekilde açıklar: “Bilgi eleştirisi hiçbir şeyi önceden verilmiş olarak varsayamıyorsa, başka bir yerden incelemeksizin alamayacağı, ilk kez kendisinin kendine sağladığı bir bilgiyle başlaması gerekir” (Husserl, 2003, s. 56). Husserl, şeylerin kendisine dönme çağrısı yaparak aslında felsefenin neye yönelmesi gerektiğini söylemiş olmaktadır. Ona göre felsefe önyargılardan, ön kabullerden, inançlardan hareket etmemelidir, bunun yerine doğrudan şeye, nesneye yönelmelidir. Aslında, bu yöneliş ve tasarılama sonucu oluşan bilgi teorisi felsefenin değerini de ortaya koyacak ve felsefeyi kesinleştirecektir. Şeyler ne ise odur. Bunu şu şekilde formüle edebiliriz: Nesne= (ne ise ne). Bu durumda ne ise o olan bir var olanı olduğu gibi ele almak gerekir. Fakat nesneye yönelişteki görüş veya görme saf bir görme olarak anlaşılmalıdır. Böylelikle bilim ve felsefe arasındaki farkı bir çırpıda anlama imkânı elde ederiz. Çünkü bir bilim başka bir bilim üzerine kurulabilir iken felsefe tümüyle yeni bir boyut veya bakış açısı ortaya koyar. Felsefe, her türlü doğa bilimden farklı olarak yeni hareket noktalarına ve tümüyle yeni bir yöneme gereksinim duymaktadır. Bu, verilmişlik olarak anlaşılabilir (Husserl, 2003, s. 70). Böylelikle “nesnenin anlamı kendisine içkindir” (Husserl’den akt. (Sacıhan, 2022, s. 527) ifadesiyle Husserl, nesnenin anlamının yine nesnenin içinden çıkarılabileceğini öne sürer. O, tıpkı Descartes’ın yaptığı gibi doğrudan bilimsel bilgiyi hedef tahtasına koyan şüphecilğe karşı harekete geçer. Bunun için ampirik ve a priori’ye dayanan tüm bilimleri her türlü şüphecilğe karşı korumak gerektiğinden bunu başarabilmenin yolu ise nesnel geçerliliklerinin apaçık, koşulsuz ve sarsılmaz doğrularda temellendirilmesi ve gerekçelendirilmesinden geçer (Hacımuratoğlu, 2024, s. 5).

Bilgi teorisi denilince hakikat ve ölçüt problemi söz konusu olduğunu belirten Husserl için ölçüt kavramı açık seçik ile ifade edilebilir ve algı tarafından bu açık seçiklik yoklanır ve onaylanır. Dolayısıyla açık seçiklik tüm herkese göre açık seçik bir hakikatin verilmiş olması ile mümkündür (Husserl, 1995, s. 31). Bu yönüyle Husserl bilincin özüne ve gerçekliğin kendisine ulaşabilmenin yöntemi olarak epokhe’yi (paranteze alma) öne sürmüş ve bu yöntem sayesinde nesnel dünyaya bakışı öznel tüm spesifik algılayıştan kurtarma amacını da taşımıştır (Cevizci, 2009, s. 1120). Bununla birlikte “epokhe ile dünyanın kendinde varlığına olan inanç askıya alındığında, bu işlemin fenomenolojik kalıntısı olarak geriye kalan saf bilinç ile dünyanın yok oluşu hipotezinin kalıntısı olan mutlak bilinç bir ve aynı bilinçtir” (Hacımuratoğlu, 2024, s. 10). Çünkü Husserl açısından her nesne, aynı zamanda, bir bilinç nesnesidir ve her bilinç, bir şeye yönelmektedir. Dolayısıyla Husserl, bu görüşleriyle sübjektivitenin temellerini de sarsmıştır (Sacıhan, 2022, s. 527). Sistemine fenomenolojik epokhe adını veren Husserl bu yöntem sayesinde nesnelerin bizzat kendisi olduğunu belirtir. Bu bağlamda kırmızı bir nesneye bakarken epokhe yöntemi devreye girer ve bilince o nesnenin kırmızı oluşu bilgisine doğrudan verir (Cevizci, 2009, s. 1121). Aynı zamanda şunu ifade etmek gerekir ki Husserl’in yaptığı çalışmaların amacı, bilgiyi kesin temeller üzerinde yeniden kurabilmektir. O, bunu gerçekleştirirken geleneksel epistemolojiden de ayrılmakta ve bilginin oluşumundan ziyade yöntemini araştırmayı önemsemektedir (Sacıhan, 2022, s. 525).

Husserl'in bilgiye ulaşmanın nasıl mümkün olduğunu önemsemiş olması epokhe kavramıyla açıklanabilir. "Epokhe altında bakışımızı saf içkinliğe çevirdiğimizde, kendisini şüphesiz ve mutlak (apodiktik) bir apaçıklıkla veren şey, her biri bir şeyin bilinci olan saf bilinç yaşantılarıdır" (Hacımuratoğlu, 2024, s. 5-6). Bir kavrayış yöntemi olarak epokhe'nin zaten bilincimizin özünde var olan bir tür ayıklama olduğunu ve her insanda bulunan bir yeti olduğunu ifade edilebiliriz. Örneğin karşımda gördüğüm bir taş "bu bir taştır ve serttir" derken nesnel ve bizzatı o taşı taşıyan şey ile karşılaşmış olurum ve bu esnada başka bir nesnenin özüne ait bir bilgidен bahsetmem mümkün görünmemektedir. "Böylece herkes için geçerli bir saltık varlık alanına ulaşmamızla, bilgilerimizi temellendireceğimiz dayanak noktasını da bulmuş oluruz. Bilginin, aşkın karakteri yüzünden kuşkulu bir nitelik taşıması sorunu, dünyanın saltık bilinçte, Saf Ben'de temellendirilmesi aracılığıyla çözülür" (Çağlıyan, 2018, s. 286). Bu bağlamda Husserl Kartezyen fikre bağlı olduğunu ispatlarcasına Ben'den vazgeçemez. Her şeyden şüphe etsek de Ben'den ve onun bilinç yaşantılarından şüphe edemeyeceğimiz bir gerçektir (Hacımuratoğlu, 2024, s. 5).

Öz-bilinç veya saf bilinç sayesinde bir nesnenin bilgisine veya o nesne ile ilgili bir tanımlama yaparken zaten önyargısız bir şekilde hareket edilmez mi? Nesne karşımdadır ve onu tanımlarım. Bu yaklaşım, bilgi edinme sürecinde önem arz eder ve bu yöntemi felsefi sorunları ele alırken de kullanmak gerekir. Husserl'in ne yapmak istediğini belki de bu şekilde anlayabiliriz: Nesnenin (ne ise ne) özelliğini bilen onu tanımlayan öznedir yani nesneye yönelik o nesnenin özünün ne olduğunu (özü ne=özne) sorgulayandır. Bu işlem Husserl tarafından sistemli ve başarılı bir şekilde ifade edilmiş ve felsefi bilginin hak ettiği değerini geri getirmiştir. Ancak Husserl'in dış dünyayı devre dışı bırakmaya çalıştığı ve bu nedenle empirik bakış açısından çıkmaya çalıştığı ifade edilebilir. Oysaki Husserl'in dünyanın varlığı üstüne yargılar ileri sürmekten kaçınmakla, dünyanın evrensel geçerliliğini önlemekle insanın en son deney ve bilgi köklerine ulaşmaya çalıştığı iddia edilmiştir (İnam, 1995, s. 33). Husserl açısından "epokhe dış dünyanın insan bilinci aracılığıyla yansıtılmış ruhu" (Roy, 2010, p. 21) olacak bir değere sahiptir. Bu nedenle 'şey'lere agnostik ve *kendinde şey* gibi tabirler yükleyerek onları bilinebilir kılmak imkânsızlaşır. Bu nedenle dış dünya Husserl için önem arz eder. Husserl bunun farkına varmış ve Kantçı agnostik tavrı sonuna kadar benimsememiştir. Nitekim Husserl'e göre reel olsun veya olmasın tüm şeyler kendi kendilerinde olarak bilinecektir. Bu apaçık bir öz bilgisi olarak bilince verilmiştir (Öktem, 2005, s. 210-211). Buradan hareketle denilebilir ki "fenomenolojinin amacı, dünyanın tam da doğal tavırda bize görüldüğü gibi görünmesinin, yani kesin varlığıyla görünmesinin nasıl olanaklı olduğunu aydınlatmaktır. Varlığının bizim için kendiliğinden açık oluşunu [*Selbstverständlichkeit*], sahici bir apaçıklığa [*Evidenz*] kavuşturmaktır" (Hacımuratoğlu, 2024, s. 12). Bu nedenle Kant'ın *kendinde şey* ve agnostik bir bakış açısını onaylamayan Husserl bilgide a priori olanı duyusal olanla birleştirme projesine –her ne kadar eleştirse de– en fazla destek veren kişidir (Cevizci, 2010, s. 222). Çünkü "...mutlak bir apaçıklık içinde şimdi ve burada olarak yakaladığımız bireysel bilinç yaşantılarımızın varlığı hakkında konuşmamız, tek başına bilimsel bir felsefe yapmaya yetmez" (Hacımuratoğlu, 2024, s. 6). Öyleyse Husserl, duyusal verileri zihinle birlikte düşünür ve bu birliktelik sayesinde epistemolojik bir sonuca ulaşır ve bilginin duyusal olanın zihinde analiz edilmesini onaylar. O, bu yönüyle empirik savların epistemolojik çıkarımlarına yakın bir yerde durur. Bu bağlamda, tabula rasa görüşünde olduğu gibi, gerçek bilgiye ulaşmak için yol üstündeki engelleri ortadan kaldırmaya benzer bir yöntem olan epokhe'nin kullanılması gerekir.

Sonuç ve Değerlendirme

Locke ve Hume, bilgiyi dış-dünyaya bağlayıp onu daha çok nesne dünyasından çıkarmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bilgiyi tanımlamada ortaya çıkan bu durum varlığın bütünlüğünün parçalanmasını da beraberinde getirmiştir. Empiristlerin bu görüşü sosyal hayatın hemen hemen bütününde kabul edilen görüş olarak metafizik alana ait bilgilerle uğraşmanın gereksiz olduğu ve asıl uğraşılması gereken alanın olgusal dünya olduğu yönündedir. Buna karşın öz ve öz bilinç

kavramlarını felsefenin merkezine alma başarısını gösteren Husserl'in Hegel'den sonra idealizmi yeniden tartışılabilir bir seviyede tutması söz konusu olmuştur. Böylelikle Husserl'in popüler bilimlere karşı mücadelesi, felsefenin değerini belirleme açısından olumlu bir adım olarak görülmelidir. Husserl, bir filozofun çağının ürettiği sorunları analiz etme ve anlama bağlamında filozofça tavır ortaya koyar. Bu durum, felsefenin olması gerekeni ifade etme ve gerçekleştirme ilkesine uygundur.

Epokhe yöntemiyle Husserl, bilgiye ulaşmanın tüm olumsuz unsurlardan kurtulmasıyla gerçekleşeceğini savunurken Locke ve Hume'un epistemolojik bakış açısıyla benzerlik gösterir. Öyleyse Husserl, 20. yüzyılda bir tabula rasa görüşünü (epokhe olarak) yeniden devreye sokarak belirsiz ve anlamsız tüm ön kabullerden kurtulmayı önermiştir. Zira "epokhe, dünyanın kendinde varlığına yönelik, kurucu öznelliğimizin üzerini örten bu inancımızı paranteze alarak..." (Hacımuratoğlu, 2024, s. 11) bir görüş ortaya koyar. Ancak Husserl ne Locke ne de Hume gibi tümüyle öze ait bilgiyi devre dışı bırakmaz. Bu yönüyle Husserl, rasyonel veya metafiziğe ait bir yaklaşım içinde kalarak epistemolojik bir kesinliğe varmaya çalışmıştır.

Hegel'in kurgusal sistemin etkisinin azalmasından sonra (yani felsefede bir duraklama döneminden sonra) yeniden Kant felsefesine bir dönüş yaşanmıştır. Ancak Kant felsefesinin varlık alanını ikiye bölmesinin meydana getirdiği sıkıntıların aşıldığı söylenemez. Bu yüzden öz, bilinç, değer gibi kavramları yeniden canlandırmak amacıyla Husserl, kendisine önemli ve zor bir görev düştüğünün farkındaydı. Bu bağlamda o, epistemolojik problemleri ontolojik problemlerden ayırmayarak fenomenolojide tüm problemleri tek bir noktada tutma gayreti içinde olmuştur. Husserl'de bilginin amacı fenomenolojik varlık kavramının apaçık ortaya koyabilmek ve şeylere ilişkin özleri ilkeler hâlinde betimlemektir. Bu betimleme gelişigüzel bir betimleme olmayıp saf bilincin içinde mutlak ve a priori bir bilgi teorisini içerir (Husserl, 1995, s. 29-30). O, şeylerin kendilerinin kavranabilmesinin sağlayan ilkelerin ilkesini -otoriter bir kaynak olarak açıklar

Husserl, bütün bilimlerin en yüksek ve kesini olan ve insanlığın hiç kaybolmayan saf ve mutlak bilgi elde etme amacını taşıyan felsefenin gerçek bilim olarak kendini kuramamış olmasını yadırgamıştır (Husserl, 1995, s. 34). O, felsefenin var olduğundan beri en yüksek teorik sorulara yanıt verebilecek bir bilgi olarak görür. Bu yönüyle Husserl, şeylerin kendisine yönelmesi gerektiğini vurgulayarak empirizmin savlarına yaklaşır. Ancak birçok bağlam içinde düşünülürse Husserl'in empirist felsefeden farklılaştığı yerler ortaya çıkar. Bu çerçevede Husserl'in izlenimler üzerine söylemine bakıldığında Hume'a yönelik eleştirilerini dikkate almamız gerekir: "Hume'un yolunu tutarak her türlü aşkın nesneyi, psikolojiyle açıklanabilen, ama ussal olarak temellendirilemeyen kurguya mı iridiregemeliyim? Ama bu da aşırı bir istek" (Husserl, 2003, s. 48-49). Husserl açısından Hume'daki izlenimler sorgulanmalıdır. O, bu doğrultuda, Hume'un izlenimlerinde tanecikli veya atomik bir bilinç imajını sunduğunu iddia eder. Husserl'e göre Hume'un münferit izlenimleri, kendi olanak koşullarını unutan bir anlatısal geri dönüş biçimi aracılığıyla oluşturulan soyutlamalardan/idealleştirici kurgulardan başka bir şey değildir (Sandowsky, 2006, p. 9). O hâlde Hume'un felsefenin başlangıç noktası olarak benliği görmesi gelenekten radikal bir kopuştur (Sandowsky, 2006, p. 16). Zira bilimlerin felsefeden ayrılıp kesin bilgiye ulaştığına dair güçlü bir kabul ortaya çıkmış ve felsefenin yeri iyice sorgulanmaya başlanmıştır. Artık felsefe kesin olarak bilimsel bir yöntemi benimsemelidir. Böylece felsefenin payına düşen bilimlerin dilini analiz etme olacaktır. Husserl ise felsefenin geleneksel felsefeden ve metafizikten arınarak, fenomenleri gördükleri şekliyle bilerek yeni bir felsefeye dönüşmesi gerektiğini iddia eder ve bu yönüyle aslında felsefe kesin bir bilim olarak yeniden sahneye çıkacaktır. İşte fenomenolojik yöntemi benimseyen bu transandantal felsefe aynı zamanda tüm bilimlerin temeli olarak görülmelidir (Gür, 2021, s. 362). Bu çerçevede "...felsefe ancak, şüphecilik motive ettiği epokhe gibi bir yöntemle kendisini diğer bilimlerden tamamen ayırt edebileceği bir konuya ve yönteme sahip olabilir ve böylece evrensel, mutlak temelli ve ilk bilim olmanın koşullarını sağlayabilir" (Hacımuratoğlu, 2024, s. 21).

Sonuç olarak denilebilir ki epistemolojide tabula rasa ve epokhe'nin görevi, doğrudan nesneye yönelerek yeni bilgiler elde etmek ve insan zihninin önünü açabilmektir. Bunun sayesinde insan bilimlerini kesin bir bilim olarak gösterebilme imkânı oluşacaktır. Nitekim Locke ve Hume'un epistemolojik tavrı, özellikle, modern psikolojideki öğrenme süreçlerine ön ayak olmuştur. Benzer şekilde Husserl'in epokhe yöntemi de bilimlerin uyguladığı yöntemi metafizik bir özle birleştirerek oluşturulmuştur. Neticede empirist düşüncenin adeta parolası hâline gelen tabula rasa ve fenomenoloji felsefesinin en belirgin kavramı olan epokhe arasında kimi yakınlıklar ve farklılıklar bulunmaktadır. İkisi de seküler bir bakış açısına sahiptir ve bu yüzden dünyevîdir. Bunun yanında her iki kavram aynı zamanda bir dünya görüşü olarak da bilinir ve bu doğrultuda kesin bir bilginin peşinde olma amacını güder. Ancak epokhe keskin bir şekilde yönetime de karşılık gelirken tabula rasa daha çok bir bakış açısıdır. Hem tabula rasa hem epokhe'de dış dünyaya yönelme söz konusu olup her türlü subjektivist/dogmatik bakış açıları devre dışı bırakılır. Bu yolla özne ve nesne her türlü kuşatıcı belirlenmişliğe karşın bir araya getirilerek epistemolojik birliktelik sağlanma amacı söz konusudur.

Kaynakça

- Adorno, T. (2010). Husserl ve idealizm problemi (E. T. Somyürek, K. Gülenç & A. İ. Duru, Çev.). *Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi*, (6), 104-117.
- Altuner, İ. (2012). Locke'un doğuştan ilkeler eleştirisi ve tabula rasa olarak zihin. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, (21), 107-114.
- Anlı, Ö. F. (2008). Deneyim kavramı bağlamında Hegel'in empirizm eleştirisinin incelenmesi. *Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi*, (2), 76-101.
- Aristotle, (1931). *De anima* (J. A. Smith, trans.). Clarendon University Press.
- Bryan, M. (2008). *Büyük filozoflar* (A. Cevizci, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Bilgi felsefesi*. Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2009). *Felsefe tarihi*. Say Yayınları.
- Çağlıyan, Ç. E. (2018). Ortak bir anlam zemini kurmaya yönelik bir çaba olarak Edmund Husserl'in fenomenolojik yöntemi. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (31), 279-298. <https://doi.org/10.20981/kaygi.479388>
- Çelebi, E. (2018). Dil ve anlamın doğası üzerine bazı değerlendirmeler. İçinde O. Köse & İ. Serbestoğlu (Eds.), *3. Uluslararası bilimsel araştırmalar kongresi bildiri kitabı* (ss. 119-128). Berikan Yayınevi.
- Çelebi, E. (2019). John Locke'da temsil teorisi: Sözcük ve ide ilişkisi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 73-90. <https://doi.org/10.20493/birtop.650307>
- Çelebi, E. (2017). *John Locke'un ideler teorisi -eleştirel bir inceleme-*. Gece Kitaplığı.
- Duschinsky, R. (2012). Tabula rasa and human nature. *Philosophy*, 87(04). pp. 509-529. <https://doi.org/10.1017/S0031819112000393>
- Gaela, E. J. (2006). *John Locke and the natural law, yesterday and today: A critical analysis* [Unpublished doctoral dissertation]. Universidad de Navarra.
- Gödelek, K. (2006). Kesin bir bilim olarak felsefenin kartezyen dayanakları. *FLSF Dergisi*, (2), 17-28,
- Gür, A. (2021). Husserl fenomenolojisinde köprüler kurmak. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 20(1), 346-367. <https://doi.org/10.20981/kaygi.894362>
- İnam, A. (1995). *Edmund Husserl'de mantık*. Vadi Yayınları.
- Hacımuratoğlu, E. (2024). Fenomenoloji transandantal olmak zorunda mı?. *Felsefe Arkivi*, (61), 1-23. <https://doi.org/10.26650/arcp.1413766>

- Hume, D. (1976). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir soruşturma* (O. Aruoba Çev.). Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Hume, D. (2009). *İnsan doğası üzerine bir inceleme* (E. Baylan, Çev.). Bilgesu Yayınevi.
- Husserl, E. (2009). *Bunalım* (L. Özşar, Çev.). Biblos Yayınları.
- Husserl, E. (2003). *Fenomenoloji üzerine beş ders* (H. Tepe, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Husserl, E. (1995). *Kesin bir bilim olarak felsefe* (T. Mengüşoğlu, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Jones, W. T. (2006). *Klasik düşünce: batı felsefesi tarihi* (H. Ünler, Çev.). Paradigma Yayınları.
- Kırlı, Ö. (2013). John Locke ve David Hume'un epistemolojisi ve beşeri olanın izahı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(20), 99-114. <https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.20.446>
- Locke, J. (1996). *İnsan anlığı üzerine bir deneme* (V. Hacıkadıroğlu, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Roy, M. (2010). Déconcert: A post-Derridian philosophy. *Filosofia UIS*, 9(2), pp. 11-26.
- Öğüt, B. (2019). *Aristoteles'te kanve-fül ilişkisi* (Tez No. 598806) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Öktem, Ü. (2005). Fenomenoloji ve Edmund Husserl'de apaçıklık (evidenz) problemi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 45(1), 27-55,
- Öztanrikulu Özel, N. (2018). Skeptisizm epistemolojik bir çıkmaz mıdır? *Journal of Human Sciences*, 15(2), 1291-1305. <https://doi.org/10.14687/jhs.v15i2.5183>
- Öztanrikulu Özel, N. (2017). Hume'un dış dünyanın varlığına ilişkin tartışmadaki niyeti. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7(2), 123-143.
- Sacıhan, D. (2022). Fenomenoloji geleneğinde Edmund Husserl. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 15(91), 523-532,
- Sandowsky, L. N. (2006). Hume and Husserl- the problem of the continuity or temporalization of consciousness. *International Philosophical Quarterly*, 46(1), 1-28.
- West, D. (1998). *Kıta Avrupası felsefesine giriş* (A. Cevizci, Çev.). Paradigma Yayınları.